

На дорозі до революції.

Уривки зі споминів.

Коли звертаєшся думками в минуле, в минулі роки, рік 1905 мов дев'ятий вал на морі здіймається по-над головами інших років, бурхливий, гомінкий, рокотінням ще нечуваних голосів, грізний ще незаними, ще невиданими блискавичними загравами, величний в своїх змаганнях вогнем оновити землю та вивести людство на нові світлі шляхи.

Але він, цей 1905 рік, весь рух і напруження, хаос несподіванок та героїчних осягнень, є одночасово закономірний підсумок всіх попередніх подій, є логічний розвиток цих подій, динамічне їх завершення. І згадуючи 1905 рік, мимохіть згадуються інші попередні роки, значно сіріші, значно спокійніші, але такі близькі до 1905, такі споріднені з ним—дев'ятьсоті роки, перший, другий, третій та четвертий. І чомусь вони мені теж видаються не сірими; барвистими пригадуються вони мені, насиченими змаганнями того духу людського, що „тіло рве до бою, рве за поступ, щастя й волю“.

Коли я ще, ледве вийшовши з дитячого віку, побачила, поспішаючися до гімназії, як на базарній площі в містечку Гуляйполі (Златополі) селянин б'є підлітка єврея і приказує: „Оце тобі, жидівська морда, геть до своїх Палестин—щоб і духу твого не було!“—я покликала на допомогу класну даму, що її зустріла тут-же на площі. Класна дама на це зауважала: „Так ему і нада, жидовському выродку—от них все зло“.

Я попробувала пригадати, що в євангелії, читаній вранці вчора перед заняттям (що-дня ми читали в школі для „нравственнаго воспитанія“ сторінку з євангелії) говорилося „несть ні Елін ні Юдей“, отримала сердите: „Ты еще не понимаешь, мало ли что там пишется!“

Коли начальниця, що жила в будинку гімназії, вилаяла сторожа „Хамы вы все, мужва непонимающая, встать должны передо мною“—я спитала її—чому євангелія нас вчить, що всі рівні, всі брати? Мовчки довгий холодний погляд на мене здивованих ворожих очей. І мене зоставлено без обіду.

Коли вже в Києві, на перших кроках життя в ньому, у „благородному“ пансіоні мадам Ж. я, дванадцятилітній підліток, спитала у мадам, коли вона поясняла багато убраній дамі, що в пансіоні „Il n'y a pas de Juifs, dieu grâces“—„а хіба євреї не такі самі люди, як і ми? Христос сам був єврей!..—то почула перелякане: *c'est affreux, c'est imbécile avec ces enfants parvenus!* І залишилася без солодкого та без виходу в неділю. За те отримала на французькій мові книжечку: „Як треба поводитися молодій панночці“.

Не витримавши й року в благородному пансіоні, я настояла, щоб батьки мене влаштували инакше. І тоді я почала пізнавати життя, не тільки кризь вікна благородного пансіону, життя не тільки улиць Прорізної та Олексіївської (теперішня Терещенківська, де містилася жіноча міністерька гімназія), де було царство і мораль мадам Ж. і мадам Мау (начальниця гімназії), що вела свою школу під гаслом „Silence, silence“—„Жінці

слід перейти шлях життєвий, непомітною“. Але передо мною розкрилося коли я вільно могла ходити, вільно могла спостерігати, — різноманітність, життя, всі дивовижні його протилежності, його жажливе *те status quo*, коли біля великих складів з харчами та одежею, біля блискучих вікон, за якими були всі блага світу, вмирили люди з голоду й холоду, або ледве животіли по своїх холодних, порожніх логовах.

Тоді-ж почала я пізнавати з книжок, що вільно їх могла тепер перечитувати, як жили колись люди, як вони дійшли до такого стану, в якому перебувають зараз, та й зробила висновки, що все життя створене руками людськими, і що так само руками людськими можна його перемінити. А що його конче треба змінити, це я почувала занадто глибоко, почувала, що прийде колись той час, коли людям краще буде жити, ніж тепер. Але тому, що більшість людей живе в надто жахливих умовах, треба наблизити той час, і це в руках людських.

Тільки як його наблизити? Як?

Як?! Цим горіла думка цілими днями. Що зробити, щоб швидче не було над міру ситих і вічно-голодних, щоб не було ледарів і перепрацьованих, виснажених, що кров і силу віддали на розкоші паразитів, щоб не було „благородних і хамів“.

Почасти на ці питання відповідали книжки, ще більш, як книжки, допомагали розбурханій думці виклади з історії, що їх робив В. І. Щербина.

Виклади В. І. Щербини були серед мертвої нудоти інших викладів, що провадилися в міністерській гімназії під респектабельною рукою М. І. Мау, — справжньою оазою, що освіжує стомленого в гімназіяльних стінах мандрівника і впливає йому нові сили для продовження вкритого пісками сипучими шляху середнешкільника.

Поява невеличкої рухливої постати В. І., такого уважливого до всіх такого делікатного, такого захопленого своєю роботою, відроджувала весь клас. Мов живую водою побризкано було тих, хто безнадійно впав у транс після нудного диктування А. П. Істоміна („Вчера мбь покончили с одами Кантемира, сегодня займемся одами Державина“ — одноманітне диктування із зшитка, що неминуче наводило сон). І коли В. І. починав говорити (а манера говорити, викладати — була своєрідно-приваблива) — в класі панувала напружена увага. Він поважно починав, провадив повільний виклад фактів, далі все більш захоплювався, і коли справа доходила до висновків, мова його ставала уривчаста, яскрава, поважне обличчя вчителя зникало й на його місці з'являлося натхненне обличчя творця. Коли він викладав про часи відродження, про французьких гуманістів, а далі про французьку революцію, — це було щось надзвичайно захоплююче і хвилююче. Всі протестанти духу, борці книгою, словом, а потім борці зброєю ставали перед нами, як приклади ентузіастичного героїзму, як вищі істоти, що мають нам за взірць бути. І коли дзвінок під дверима різко переривав нас, ми з жалем поверталися з чарівного світу боротьби духу людського, що умів нам так талановито змалювати В. І. Щербина, — до своїх буденних занять. І ті настрої й думки, що викликали їх на лекції з історії, товаришували нам потім на шляху нашому багато де-чого освітлюючи, підказуючи тучи іншу думку, той чи інший висновок.

Якось очевидно інтуїтивно вгадала думи мої й настрої товаришка, що вже розв'язала для себе пекучі питання та мала шляхи до того світу, де кувалися нові можливості.

— Ти багато читаєш? Правда? — підійшла вона якось до мене. — Ти читала Писарева?

— Читала.

— І Чернишевського?

— Так, і його, але мало.

— Хочеш, я дам тобі роман „Что делать?“

— Дуже хочу. Але як?

— Еге, як?.. Сюди не можна принести. Приходь до мене.

Пішла, мала і „Что делать“, і „Андрея Кожухова“ і „Революційну Росію“, ще деякі відозви.

— А взагалі, хочеш, давай разом читати?

— Це найкраще!

Читали Добролюбова, Чернишевського, Герцена, Дарвіна, Плеханова, „Іскру“.

Потім познайомила мене Катря з гуртком, де читали реферати на питання політично-економічні та соціально-філософські. Довідалася я, що таких гуртків багато, що вони набувають собі політичної та економічної освіти і мають зв'язок з іншими гуртками, гуртками робітничими, де в свою чергу займаються агітацією та пропагандою. З таких окремих гуртків складалася велика нелегальна організація середнешкільників.

Урочистий вигляд і таємничий шепіт Катрі:

— Нікому не скажеш, Наталі?

— Ні! а що?

Ми стояли, тримаючись за руки в її кімнаті, вікно з якої виходило в садок,—в кімнаті, такій затишній і захищеній від якихось цікавих очей, що там спокійно могли ми провадити свої таємничі справи.

— На тобі ось ці відозви,—і Катря засунула мені за хвартуха великий жмут паперів.

— Ось дивись, адреси...Вкидай в скриньку для листів, що прибито на дверях і тікай далі, розумієш.

— Так, розумію.

— А потім всю решту однеси на Глибочицю до товариша Якова. Знаєш?

— Знаю. Ну, і це все?

— Все. Але.. але ти нікому не скажеш?

— Нікому!

— В класі—ні Галі і нікому другому?

— Ні Галі й нікому..

Таким чином Катря вказала мені ті шляхи, що їх я шукала.

Катря Реріх—це була людина, що з ранньої юности віддалася справі революції. Вона свідомо усувала з свого шляху все, що її могло заважати в цій діяльності; навіть кохання рішуче усувала вона. В чорному убранні, з шкіряним поясом, без жодних прикрас, сама ніжно біла, золото-волоса, але з суворим поглядом синіх очей, вона справляла вражіння людини-аскета, людини-фанатика, і гризла себе немилосердно за якусь інтимнішу симпатію до когось з товаришів. Врешті вона таки була закохана (здається в Ан. Лун—ськім). Але писала про це мені з Женеві в тонах скептичних—„треба з цим боротися“.

Я спинаюся на цій ясній, екстатично захопленій постаті Катерини Реріх, бо власне вона була тим вікном, крізь яке передо мною розкрився революційний Київ, власне вона ввела мене до нелегальної середньо-шкільної організації, вона водила мене в робітничі квартали Подолу, Слобідки. В її хаті я вперше зазнайомилася з Комуністичним маніфестом, з творами Розі Люксембург, то що. Тому згадую її тут, що вона своєю працею серед робітництва брала участь у підготовленні свідоміших елементів, що виступили року 1905.

Вона вмерла—згоріла від туберкульозу, що нажила його в Лук'янівській в'язниці—року 1906 в Швейцарії¹⁾.

— Ох лишенько, та що тут уміти?!

Катря стояла передо мною, безпорадно розводячи руками.

— Що ти маєш сказати їм? Ну те, що сама знаєш. Свої думки що-до організованої боротьби. Ну, ти-ж чудово це все знаєш... Чого ж це ти „не можеш“? Не розумію я!

І вона обурено почала ходити великими кроками по своїй хаті.

А я не розуміла, як це я стану серед маси робітників і скажу їм все те, що я знаю й думаю. Вони-ж всі будуть так уважно, так запитливо дивитися на мене. А що, як язик мій прилипне і я нічого не скажу.

— Катре, та я-ж ніколи не виступала... Як-же я так, у перший раз?..

Катря спинилася, взяла мене за руки і навчаюче сказала:

— Завжди у кожного буває свій перший раз. Так люди і пробують, так і вчаться...

Пробують люди, і вчаться, й говорять. І відбувають якомсь свій „перший раз“. І я його відбула. Я стояла на пні зрубаного дерева в кадетському гаю; навколо були людські обличчя, навколо були дерева. Я дивилася проти себе у мою мрію, в те майбутнє, що його в думках ви-кохувала. І я промовляла. А коли я відчула, що мої думки стали їхніми думками, мій настрій став їхній настрій, я глянула спокійно і впевнено в людські обличчя.

Це було на початку весни 1900 року.

Через місяць Катрю заарештовано (Яків, що йому довіряла вона і що втягав її в роботу, був провокатор), мене потрушено (не поліція приходила до мене, а просто класна дама, що її прислала М. І. Мау, до-відавшись про арешт Катрі), забрано всі цікавіші книжки, революційні вірші, то-що. Тоді-ж заарештовано було активніші сили середнєшкільної організації й життя організації на якийсь час притихло.

Залишившись без товаришки, без знайомого гурту, я в-осени року 1900 оберталася у випадкових революційних колах. Випадок звів мене з гуртком, де було кілька семинаристів, в тому числі Іван Гавриш (роз-стріляний 1919 року — останні часи вчителював у Трипільї), Леонтій Радашевич (помер), Виктор Чехівський (убито на війні року 1914), та інші. З цим гуртком провадилися заняття, що до сомоосвіти та прова-дилося ріжного роду нелегальну працю; обслуговували ми цєю працею один з гуртків Р.С.-Д.Р.П.

Не спинятимуся тут на дальших етапах бурхливого та ріжноманіт-ного життя в роках 1900—1902: на легальних (недільна школа) та неле-гальних заняттях з робітниками—на ролі літературно-артистичного това-риства (а значить і поступовішої української інтелігенції) в духовому житті революційного Києва, на демонстраціях, на святкуванні першого травня, на моїй праці в заводській школі та організації занять з дорос-лими робітниками (в селі Балаклєї на Смілянщині, звідкіля мене, як особу неблагонадійну, адміністрація заводу дуже швидко відставила), та ріжних інших проявах революційного життя того часу, що їх безліч, та що на них слід довго і окремо спинитися. Не спинятимусь і на тому, як мене заарештовано, та як я нарешті перейшла добру школу політграмоти на жіночому коритарі лук'янівської в'язниці і т. и... і т. и..

¹⁾ У „Киевской газете“ був некролог „Е. Э. Рерих“.

Я зразу перехожу до знайомства мого з Р. У. П. (Революційна Українська Партія), до діяльності цієї партії, як я її собі пригадую.

II.

Чомусь мені давно хотілося ближче познайомитися з гектографом, хотілося друкувати на йому. Та якось не траплялося. Одного разу, правда, я його переховувала навіть, але не знала, що в завернутому пуделку був гектограф. Вже коли віддавала пуделко, спитала Катрю:

— Але що там таке? скажи нарешті.

— Що? Дуже треба знати? Ну—гектограф!

Але моє ближче знайомство з гектографом, з цим важливим фактором революційного життя (як його варити, та як папір накладати на його, щоб рівно рядки виходили), припадає на той самий час, коли й знайомство з Революційною Українською Партією (Р. У. П.), а саме на лютий 1902 року.

До цього часу я мала лише справу з видрукowanими на гектографі (частіше на машині) творами,—переховувала їх, розносила, відсилала то-що; пам'ятаю, ще як була в шостій гімназійній, у мене в скрині під білизною довго переховувався гектографований твір, що починався з слів:

„Перед университетом памятник стоит,
Деспот и гаситель света на науки храм глядит“.

Це був початок. Потім ховала цілі паки. Самий же довелося друкувати вперше в лютому 1902 року. Мабуть не досить вміло. Принаймні не досить тихо. Принаймні господиня (справа відбувалася в студенській кімнаті „від хазяїв“), коли я виходила набрати води до коритара, питала:

— Щося качаете все?

— Ёге, швидко закінчу вже, не заважатиму вам.

— А утюга вам не треба?

— Ні, дякую, не треба.

І поспішала швидче до кімнати, щоб позбутися уваги зацікавленої господині.

А мешканець студенської кімнати (відділеної від хазяйського приміщення тоненькою стіною), з яким у двох працювали, М. С. Ткаченко, навчає, щоб тихо друкувати:

— Отак злегенька натискайте. Та не розганятися!

Це ми друкували відозву на Шевченкові роковини, в котрій, між иншим закликалося селян повстати проти панів-поміщиків. І підпис „Революційна Українська Партія“.

За кілька днів перед тим я з товаришкою зайшли до студента Л. Ж. довідатися про подробиці арештів, що відбулися на початку лютого, після демонстрації. Застали там незнайоме товариство: трьох студентів, двох селян та двох сільських дівчат; всіх в дуже веселому настрої, і купа пляшок коло них, вже порожніх.

— Що це таке?—здивувалися ми.

— А це, любі товаришки,—пошепки поясняв Ж.,—конспірація. Масниця й млинці... Це так на зовні. Це так для тих шпигунів, що ось там на вулиці часом стоять... А всередині... ось що всередині (він витяг жмут паперів з халяви одного селянина), бачте: „всі, як оден вставаймо, з'єднаємось в міцні лави, могутнім рухом здобудемо собі волю й землю. Хай живе революція!“

— Ну, а хто-ж це?—на трьох студентів вказую.

— Це—„ерупісти“...—ще тихше додав.—Не всі, але двоє.

І познайомив вказуючи на нас.

— Знайомтесь, це свої, революційні дівчата.

Ж. до партії не належав, але співчуваючи, розповсюджував відозви на селі через земляків селян.

Ми двоє пильно розглядали нових знайомих (всі вони говорили українською мовою), а вони на нас кидали запитливі погляди.

І коли вже ми відходили, то чорнявий, високий, вродливий студент з сумними глибокими очима (потім довідалася, що то був М. С. Ткаченко) про щось радився з Ж.—І Ж. проважаючи нас в коритарі прошепотів:

— Так ви за революцію, дівчата? еге-ж?

— Ну, а як же!—здивовано я подивилася на нього.

— То приходьте звавтра, робота є! Не сюди, а на Б. Кудрявську, 29. Це й була студенська кімната М. С. Ткаченка.

В цій маленькій, вузькій кімнаті, де тільки стіл, ліжка, купа книг на полиці влаштовано було мов імпровізовану друкарню Я хутко навчилася тихо котити валок і досить жваво перекидала папірці, з гектографа, а „Хвиля“, конспіративне прозвіще Ткаченка складав їх під книжки. Потім він брався до „катання“, а складати мала я.

Кілька днів згодом я довідалася від Ж., що є така революційна українська партія, якій він співчуває і працює для неї, що вона має на меті, як і російські партії, соціальну революцію; засоби боротьби теж ті самі визнає, цеб-то озброєне повстання й скасування самодержав'я; ріжниця тільки та, що працюючи на Україні, вважає за потрібне провадити роботу українською мовою й має на меті ще й визволення України, як такої, від царату, але ще не відомо в якій формі—чи то автономії, чи то федерації—цього й самі верховоди не можуть вирішити. З „верховодів“ довелося мені побачити тоді експансивного, балакучого „Муху“ (Антоновича) довелося чути про „Мішеля“ (Русова) та „Кавуна“ (П. Канівця), що був тоді у в'язниці й на сам кінець вже довідалася, що й мовчазний, діловий „Хвиля“ теж член Ц. К. Він ніколи про це не згадував і взагалі був маломовний. Коли не писав, не читав, то перебував у стані зосередкованій, задуми щось обмірковував.

Вже згодом я довідалася, коли саме й як повстала Р. У. П.

У Харкові року 1900 йдучи назустріч пекучій потребі часу, зорганізувалася група людей, що почували себе українськими революціонерами. На чолі цієї групи стояли М. О. Русов, Д. В. Антонович, Б. К. Каминський, Мацієвич; згодом у Києві приєдналися ще В. Винниченко, М. С. Ткаченко, П. П. Канівець, В. К-ко та Б. П. Матюшенко. Ця група й репрезентувала з себе Українську революційну партію, що набирала до лав своїх робітників, особливо селян, а також значну кількість студенської молоді; молодь, не задовольняючися старим українофільством, ані „молодо-українством“, тяглася до Р. У. П. не маючи часто-густо оформленого політичного світогляду, і це зробило свій вплив на те, що „Р. У. П.“ досить довго була загалом революційною партією, і неформально „революційною“. З одного боку вона ставила своїм гаслом „пролетарі всіх країн, єднайтеся“, з другого боку (своїм правим крилом) марила про свої суто національні здобутки.

Коли почалася робота Р. У. П. у Києві, то Р. У. П. вже мала власну, хоч невеличку літературу (Дікштайн „Хто з чого живе“, Дядько Дмитро). Організаційні гуртки були в Полтаві (Русов), Катеринодарі, в Лубнах (Порш), у Ніжині, на Херсонщині, в Харкові.

Перші кроки праці Р. У. П. були суто організаційного характеру, через те перші з'їзди були з'їзди організаторів. Масова робота—це вже прийшло пізніше.

Року 1901—1903 робота розгортається на ширше, особливо в Києві. Тут працювали, крім Антоновича, що часто їздив до Харкова і тримав звязок з іншими містами, Ткаченко М. С. (Хвиля), Канівець П. П. („Кавун“), Голіцинський, Голіцинська, Винниченко В. К., М. Г-ець, В. К-ко (Граб), Скоропис, Матюшенко Б. П. (Ніяк) та інші.

Треба зауважити, що література Р. У. П. відіграла велику роль в селянському рухові на Полтавщині. З неї користувалися деякі партизанські гуртки, напр., гурток Олексенка й Губарьова, в Костянтиноградському повіті.

1901 року почала виходити у Чернівцях на Буковині газета для робітників „Гасло“, досить добре надходила газета до Києва, з Києва ширилася й по інших промислових містах України; потрапляло „Гасло“ навіть і до в'язниці, крізь дірки в огорожі коло шпиталю в'язничного просовували його в'язням. В „Гаслі“ намічався виразний стихійний есдеківський напрямок і це довело до кінця ту диференціацію в мішані лави Р. У. П., що визначалася ще, як вийшла брошура „Самостійна Україна“. Де-хто твердіше став на позиції Р. У. П., де-хто одійшов до У. Н. П.

В „Гаслі“ крім членів Ц. К. партії брали участь дописувачі з по-за партійних лав. За економіста-спеца напр. був учитель одної з комерційних шкіл Києва.

В роках 1901—1902 роботу було розподілено таким чином: організація, звязок по Україні та закордоном—Антонович; транспорти—Меленевський, Винниченко; агітаційно-редакційна робота—Винниченко, Голіцинські, Канівець П., Ткаченко М. С., Матюшенко Б. П. В., К-ко („Граб“). Ось що каже про заснування Р. У. П. активніший її представник П. Канівець. Навожу цитату з незакінченої статті П. Канівця що до заснування Р. У. П.

„В кінці 1900 р. невеличкий гурток студентів заснував у Харкові першу організацію Р. У. П., яка грала досить значну роль на протязі 10 років в історії українського національного руху й без сумніву почала в ньому нову еру. Р. У. П., точніше мовити У. С. Д. була найслабшою с.-д. партією Росії, яка виступила на арену політичної боротьби підчас російської революції 1905 року. Але чим менша кількість індивідуумів, які беруть участь в даному суспільному руху, чим менш сей рух являється рухом масовим, тим менше виступає в ньому наружу загальне й закономірне, тим більшу вагу набирає в ньому випадкове й особисте. Отже, оскільки нам відомо, з боку членів сеї партії ще не було попитки дивитися на її діяльність як на щось закономірне, ніколи не пробували вивиснити собі історичні й соціальні причини її виникнення, того, а не другого її розвою, словом вони мали нахил виясувати собі партійні події з точки погляду власного суб'єктивізму об'єктивної необхідности. Вони були завше переконані, що вони справді об'єктивно те роблять, чого суб'єктивно вони домагаються. Проте-ж кожний діалектичний матеріаліст знає, що останнє людям далеко не завжди удається, а що часто-густо виходить як раз навпаки: політична боротьба має свою внутрішню логіку, яка перевертає значіння суб'єктивних людських змагань і тому *was he-gauskommt ist etwas, was keiner gewollt hat*, слова яка надає ділам людським інше об'єктивне значіння ніж його люди хотіли. В історичній боротьбі треба одріжняти фрази й мрії від їх дійсного складу (організма) і їх дійсних інтересів, їх уяви від їх реальности. Це останнє в прикладі до Р. У. П. і У. С. Д. і являється нашим завданням“.

І ще:

„Отже в 1900 р. засновано було Р. У. П. З точки погляду ідеаліста заснування і дальший розвій її був цілком випадковий: ця партія так само

могла заснуватися й раніш, напр., в 1895 р., як би така думка прийшла кому в голову. Проте марксист думає інакше, він знаходить, що заснування цієї партії не було суб'єктивною прихоттю того чи іншого героя, а об'єктивною необхідністю історичного процесу, який знайшов виконавців: „было бы болото, а черти будут“. Які-ж соціальні причини викликали виникнення Р. У. П.?

Навожу дословно, не справляючи нічого, крім незначних і нечисленних правописних помилок.

Знайомство моє з Р. У. П. зробило на мене такий вплив, що я потроху розгубила свої звязки з російськими революційними гуртками. Щоб поновити їх, зміцнити їх—я нічого не робила. На що? Я знов коло революційної роботи, коло того шляху, що відповідає на моє, ще на зорі свідомого життя поставлене „як?“.

І ці люди, що з ними—я бачу—мені по дорозі, що, як і я, пірвали з минулим, з забобонами, з життям батьків, дідів, і горять в пошуваннях нової правди, нових, гідних людини форм життя, ці люди, що повстають за право поневолених, голодних—вони хочуть цей новий світ відкривати, наблизити його й для всіх тих мільйонів темних істот, що мов комашня покірливо працюють на панських ланах.

Та виходячи не з абстрактних просторів „Росія“, а з конкретного близького „Україна“ беруться промовляти до поневолених, кликати їх до боротьби їх же мовою, мовою цих мільйонів працюючих... таким чином ближче до них стати, глибше за них дбати, зрозуміліше їм промовляти. І враз як блискавка майнуло в думці: а як же вони, ті, з якими я раніше була? Як всі ці революційні гуртки есдеківські забувають за ці мільйони українських селян?.. І як Катря? теж забуває?

Року 1902, пригадую, влаштувала Р. У. П. Шевченків вечір. Це були збори надзвичайно урочисті. Не так, як досі різні збори відбувалися—в якійсь одній студенській кімнаті, а це було в залі, поруч якої містилася ідальня та ще кімната. Це було в будинку Антоновичів на розі Жилианської та Кузнечної ул. М. Ткаченко читав доповідь „Шевченко, як апологет революції“. Співали, говорили промови й привітання. Розпочав збори довгою палкою промовою Антонович, потім читав Ткаченко реферат, потім промови й привітання. Привітання були від польської партії соціалістичної, від есерів—від „Бунду“. Потім співи й чай. Тут багато говорилося, з'ясовувалося, дебатовалося. Крім партійних було досить студенської молоді (а з партійних Винниченко, П. Канівець, Голіцінський тоді були у в'язниці).

Ще взимі мала на думці Р. У. П. діяльно готуватися до свята першого травня, що його звичайно обходили 18 квітня старого стилю (за кордоном перше травня). Але коли в лютому ув'язнено було П. Канівця, Винниченка, Голіцінських, а в ніч на 18 квітня було заарештовано Ткаченка (із значною кількістю літератури) та різних співчуваючих з числа студенської молоді, то участь Р. У. П. в святкуванні першого травня була досить мала.

Ткаченка, Голіцінських, П. Канівця затримано у в'язниці аж до осені 1902 року. Як їх звільнено, то зразу-ж поновили вони діяльність. В нашому помешканні, на Паньківській вулиці 10, закипіло, загуло. Багато звязків зроблено було у в'язниці. За півроку перебування у в'язниці ерупісти до своїх лав придбали багато нових сил. Оходили від есерів, одходили од Бунду, і прилучалися до Р. У. П. люди, що вбачали в самій формі роботи Р. У. П. (мова) запоруку успіху революційної роботи на селі. Пригадую Мовшу Гутника з Макарова, умілого агітатора; як

вийшов на волю в-осени 1902 року, зразу прийшов до нас по літературу і раз на місяць диліжансом приїздив з Макарова. Його так і прозвано було „Ходячий диліжанс“,—бо в нього й на грудях і на спині під одежею завжди було напхано цілий „транспорт“ літератури.

III.

Може зразу замало було брошур, замало відозв... замало взагалі друкованих видань Р. У. П. Але те, що було, добре ширилося, ішло в глибокі села, на економію, на сахарні. І звідтіль долітали до центру голоси: „дайте ще, і ще“.

Зразу замало було людей. Більшість революціонерів аніж орати цілину впрягалися до возу Р. С. Д. Р. П., до возу, що вже мав свою колію, мав втоптану марксівську стежку.

А тут, де ця дивна, нечувана досі партія з своєю особливою мовою, тут доводилося ще бур'яни полоти, нові стежки розчищувати, доводилося в болючих шуканнях блукати між націоналізмом, шовінізмом та інтер-націоналізмом і соціалізмом.

Але поволі лави Р. У. П. росли. Студенська молодь, та її частина, що не задовольнялась ані культурництвом радикальної та демократичної партії, ані революційним націоналізмом У. Н. П., наповняла собою вільні громади Р. У. П. та з захопленням взялася до роботи. З робітниками трохи тяжче зав'язувалося відносини, але врешті й вони почали підтримувати Р. У. П.

Що до роботи на селі, то тут в роках 1902—5 Р. У. П. належало видатне місце: вона відозвами своїми вчасно відгукувалась на ріжного роду події на селах, а то ще своїми відозвами викликала революційні події. І гектограф, той знаменитий гектограф, що вже послужив та й послужив, не міг задовольнити всіх потреб поширеної діяльності. Отже, як було до речі, коли на початку 1903 року П. Канівцю пощастило дістати у російських есдеків шрифти та інше приладдя для друкарні.

— Маємо вже свою друкарню іарешті,—урочисто сказав він, прийшовши до нас того вечора. Він що-дня приходив.— Такі вони були приятелі з Ткаченком, що де-б не жили, а кожний день мусили закінчувати вкупі, ділитися враженнями, обмінюватися думками що до ріжного роду принципівих питань, то-що.

— А ми вже з Євгеном (Голіцінський) і раму замовили в слюсара. От тепер піде робота!

Друкарня була на Сирці; там жило двоє непартійних, що участі в Р. У. П. не брали, але допомагали в деяких технічних справах. В. К-ко дбав за папір і всі втрюх вони друкували. Надруковано було таким чином кількадесят відозв. Але що це значило—коли порівняти, скільки було попиту на відозви та навіть і щось більш поважніше, ніж відозви,—на газети, брошури!

Що до газет, то тоді вже почало виходити на Буковині у Чернівцях „Гасло“; невтомний „Муха“ (Антонович) поїхав до Чернівців, щось трохи там посидів, притягнув до діла місцевих українців, поставив на рейки газету та й віз готове число на Україну, залишаючи Черновецьких українців самим управлятися, доки він не повернеться на короткий час знову.

Але ось виникла ідея,—під впливом невідкладних вимог життя значно поширити видавничу діяльність закордоном та й робочі руки для цього були. Всіх товаришів, що їх звільнено з в'язниці, малося заслати на Сибір і вони, дякуючи знайомству з якимось невеличким чиновником в канцелярії губернатора, знали, що розпорядження про це вже одержано та й

волили самі виїхати, тільки вже не до Сибіру, а лише на захід. Отже й мали вони налагодити видавничу діяльність у великому центрі Галицької землі, у Львові.

„Ідемо ставити газету у Львові“.

„Та що газету, цілу купу книжок!.. заснуємо ціле видавництво. Про це що й раніш говорилося, обмірковувалося, з'ясовувалося в деталі, намадувалося засоби для переправи через кордон. Отже ґрунт було підготовлено. І в цей час з Полтавщини, Чернігівщини приїздили місцеві люди, що тримали звязок з Р. У. П. та поширювали партійні відозви, розповідали про визначніші події свого місцевого життя і прохали про це все писати „у вашій літературі“ і нам „для загального освідомлення і поучення“ надіслати. Словом, справа з виданням за кордоном літератури стояла на черзі дня.

Група ерупістів (Голіцинські — Лозенки, П. Канівець, Скоропис) до літа 1903 року вже були у Львові. Досить швидко там улаштувалися, утворили звязок з Галицькою соціал-демократичною партією і почали роботу. Тоді виходив у Чернівцях „Селянин“ (на „Селянина“ між иншим гроші дав відомий меценат з України). Отже у Львові почав виходити часопис для робочого люду „Праця“, потім ціла низка брошур: Кавцького „Соціальна революція“, Програма робітників“ Ласаля, „Павуки та мухи“ Лібкнехта, „Козаччина“, „Велика революція у Франції“ „Паризька комуна“ „Аграрна програма французької робітничої партії“, „Студенти і соціалізм“ Бебеля, „Державна зрада і революція“ Лібкнехта та ин.

Тут-же було видруковано й агітаційного характеру белетристичні нариси Винниченка „Салдатики“, „Боротьба“, „Роботи!“

Отже кореспонденти були, друкарня була, засоби теж були (крім згаданої жертви на „Селянина“ були кошти на инші видання). Взагалі, що до коштів, то постачав дбайливо і постійно Д. Антонович (головний нерв та двигун партії в ті часи), все звертаючися до своєї власної кишені. І редакційна колегія видань Р. У. П. могла розпочати працю з тим більшою енергією та заохотою, що читачі нетерпляче чекали отих таємничих новинок — революційних книжок українською мовою.

Був ще клопіт з кордонами, з озброєними вартовими на кордонах. Та Винниченко, Антонович і Скоропис мали добрі звязки з „контрабандистами“, з місцевими прикордонними „спецами“, що вміли кожну „контрабанду“—чи то сувої шовків, чи паки книжок—по-за спиною вартового перепроваджувати. Про це, пам'ятаю, В. В-ко багато й цікаво розповідав нам, та не мало подібного в своїх творах описав.

Працю поставлено на рейки й вона йшла жваво в руках діяльних, захоплених справою товаришів. Особливо багато невсипущої енергії виявила, багато сил своїх поклала на цю роботу Катерина Голіцинська (Лозенко).

Катерина Голіцинська, людина, що на плечах своїх винесла більшу частину роботи за кордоном — це найдіяльніший член закордонного комітету; член редакційної колегії Р. У. П. це невтомні руки партії. Рухлива, метка і завзята до роботи (як бувають завзяті жінки), раз узявшись до діла, вона горіла в роботі і тому робота горіла в її руках. Редагування, коректа, переклади, листування з численними кореспондентами України — все це на ній, все це поспівало впору, і все зроблене було надзвичайно акуратно.

Тим часом, поки у Львові ставилося на рейки видавничу діяльність та перепроваджувалося нові видання нам до Київа, у нас на Паньківській вулиці життя гуло і кипіло. Сходилися члени Ц. К. на наради,

приїздили делегати з міст, щоб одержати ріжного роду директиви та літературу, приходили представники інших революційних партій в Києві для порозуміння в спільній акції, для обміну літературою, то-що ¹⁾. Може було трохи небезпечно, але про це якось не думалося і тільки коли ночував хтось що-йно звільнений з в'язниці, або „ходячий дилижанс“ Мовша Гутник з Макарова, тоді на який-небудь занадто голосний дзвінок до дворника схоплювалися і уготовлювали „крамольному“ вихід в задні двері помешкання, з яких легко було вибігти в двір та можна було перескочити через низьку горожу у сусіднє подвір'я. Через те, що часто-густо в помешканні був склад літератури, встановлювалося варту біля вікна на вулиці, з якого видно було всіх, хто мав намір увійти у двір або в парадні двері. Що власне малося на увазі чинити з літературою, якби на обрії з'явилися ворожі сили, здається нікому не було досить ясно: уявлялося, що можна буде викинути з вікна, що виходить на подвір'я, мішок з літературою просто на смітник, що був в близькому сусідстві з нашим мешканням, але це було досить утопічно.

Якось я сама вартувала біля вікна (в помешкання що-йно перенесла досить багато літератури), бачу щось дивне йде: по-європейському убрана постать, з гарним невеличким саквоюжем в руці, проходить під віконням і простує до наших дверей, так рішуче, ніби вже був колись тут. Коли я надзвичайно обережно відчинила двері і неймовірно глянула на особу, що стояла в котелку на голові й усміхалася, раптом я все зрозуміла й скрикнула.

— Як, невже це ви, Деде?

Так, це був Деде (Винниченко). Він ще раніш за всіх інших перепровадився був до Львова, а тепер, коли вже там діяльність налагоджено, сів на потяг та, з паспортом на ім'я якогось доброзичливого галичанина в кешені свого європейського убрання, преспокійно доїхав до Києва.

„Але-ж коло нас шпики“—промайнуло в мене в голові. І через кілька хвилин впустивши закордонного гостя в кімнату, я висловила свої побоювання що до його особи.

Але він рішуче не боявся. Паспорт у нього австрійського громадянина є? Є! Ось він! Ну от, значить, все гаразд. Та й взагалі — вовка бояться, до лісу не ходити.

І Деде часто перебував у нас, розповідав про закордонне партійне життя, брав участь у ріжного роду нарадах та у виробленню директив, що висилалося за кордон. Іноді за пізнім часом залишався й ночувати (може на його щастя ніч мине благополучно, та й чому не ризикнути). А далі вже й зовсім оселився. Це останнє було в звязку з тим, що прикомандировані до нас шпигуни, які постійно спацірували на розі Паньківської та М.Ботанічної, десь раптово зникли з нашого зору. В цей час Деде писав щось з агітаційної белетристики і часом зачитував нам, прохаючи поради, що до діалогів. Питання, що завдавало йому тоді клопоту в літературній роботі, було: чи для яскравости передавати російською мовою розмови осіб, що, як видно з оповідання, в дійсності мають говорити тільки російською мовою? чи позбавляти ці особи колоритности та передавати розмови їхні мовою українською?

Однієї теплої літньої ночі поверталися ми (Винниченко, Ткаченко і я) з Дніпра. Зробили тоді чудову прогулку на човні і купалися, отже в безжурному, спокійному настрою — до речі і шпигів ані одного не було на розі,—наближалися до свого мешкання. Дзвонимо; мама стурбована: „хтось високий з чемоданом приїхав і спить на дивані“.

¹⁾ Пригадую О. П. Зарубіна, Гр-да, Цибульського від ес-ерів.

— Що цей сон може значити?—бурмоче Деде.—Тут спати хочеться, а воно щось таке...

Всі ми увійшли до кімнатки Ткаченка; на тому місці, де останніми часами спав Деде—бачимо, хтось в пальті дійсно високий, бо довгі ноги звисають з дивана, міцно спить, закрившись капелюхом.

А коло сплячого гостя великий, товстий чемодан досить погрозливо відтопірчив свої боки.

— Хто це може бути?—зацікавлено спитав Ткаченко і схилився до сплячого.

— Хто це—менше з тим, але, найважливіше, що воно в тому чемодані!—попробував підняти чемодан Деде.—Та проте це ясно: література. І можливо, що він привів за собою шпика. Ну, я не дурний тут лишатися... Ще, коли нема літератури, інша справа. Піду десь умоюся на ніч. Але і цього фрукта слід збудити, а то попаде він чортові в зуби—Деде повернувся і пішов.

Але „фрукта“, що в ньому, як роздивилися добре, пізнали Сергія Тимошенка—не легко було збудити. Він щось бурмотів вовтузився, але прокинутися як слід не здолав. Видко, непоборна втома його обхопила й байдуже було йому про всіх шпигунів на світі.

Та його міцного сну не потурбували. Ніхто вночі не приходив вранці ми всі (раненько прийшов і Деде) розпитували нашого гостя про все, що мав для нас нового.

Проте „гості“, що їх ми завжди мали сподіватися, не забарилися. І тільки тому, що справу з розповсюдженням літератури налагоджено було дуже добре і кожний черговий транспорт не залежувався більше як одну добу, гості, що налетіли, здобичи з собою ніякої не захопили (крім самого Ткаченка, котрого прихоплено було на всякий випадок, хоча не було ніяких „вещественних доказательств“; через три тижні його звільнено).

Деде, дивним випадком, тоді подівся десь на три дні (здається, виїхав з Києва), залишивши у нас тільки своє пальто. Ранком принесено було купу літератури, а над вечір від неї залишилося тільки „Спомини Крапоткіна“ французькою мовою та кілька листівок з портретами революційних діячів та з малюнками революційних подій. Куди-ж поділося все, що принесено було вранці? А приходили з районів делегати і кожний з них виходив з помешкання трохи поповнілий аніж півгодини тому входив в нього. А головне приїздив точний як хронометр „ходячий ділжанс“ Мовша Гутник з Макарова і забрав всю решту. Тепер він брав уже не тільки для Макарова та його околиць, але постачав літературу вже десь на два сусідніх повіти.

Отже, коли десь після дванацятої години раптом серед нічної тиші зачулися тверді кроки численних ніг по-під віконням, і піднявши занавіску, ми побачили—„поліція“—цілком спокійно розчинили двері і впустили купу людей, що певні великої здобичи, у мить розсипалися по хаті. Звичайно, хоч як трусилося, переверталосся, нишпорилося по всіх закутках, по усіх і на усіх печках, всередині матраців, нічого „крамольного“ не було знайдено. Кілька листівок революційного змісту пощастило Ткаченкові немомітно пересунути попід дверима до сусідньої кімнати, а на французьку книгу Крапоткіна, хоч вона була й нелегальна, пошукачі не звернули уваги. Розлютовані такою несподіваною невдачою розчаровані лицарі теряли виявили твердий намір зробити трус в сусідніх хатах. Звичайно, опиратися цьому було-б марно; довелося пустити до інших кімнат, тим більш, що всі ми (в сусідній хаті жила я, а поруч мої батьки) знали добре, що знайдено нічого не буде. І навіть листівки, єдине, що залишилося від цілого, досить великого „транспорту“ благополучно

пересувалося по під дверима з кімнати в кімнату та залишилися на волі. Вже добре світало коли непрохані гості, розчаровані й похмурі одходили, забираючи з собою Ткаченка, що настрій мав не поганий—нічого не знайдено і головне з по-під рук у ловців вчора над вечір зникла вся багата здобич.

„Дорогая Голова, что же это ты поехала да и пропала? Без тебя нам очень скучно, а без твоих писемь очень даже беспокоино“, прочитала я в листі, що його одержала у червні 1903 року на своє ім'я.

Прочитавши ці перші рядки, а також підпис „Семейство“, я зрозуміла, що це лист до Деде від Лозенок¹⁾ для конспірації його писано російською мовою.

„Семейство“ це так з того часу і лишилося за Лозенками, поки вони жили вкупі, до року 1908.

Я довго думала: що робити з листом? Ткаченко ще був у в'язниці, всі інші знаюли про трус та уважаючи що за помешканням можливо є нагляд, не збігалися вже як раніше. Приходив один С. Він уважав, що навпаки, помешкання, де був трус та арешт перший місяць є найбезпечніше: його вже скористовано і ніхто не звертає на його уваги. От він прийшов і сказав, що Деде вже приїхав, але не заїде. Що довідавшись про трус та арешт він сказав: „Час уже й собі забиратися звідси“. І раптом щось згадавши, перелякано запитав: А де моє нове пальто? „Невже вони його забрали?!“

Передаючи пальто я передала Деде й листа, що початок його був „дорогая голова“...

А на осінь „голова“ вже сидів у „косому капонірі“. І всі, хто лишалися на волі, обмірковували, як би влаштувати йому втечу.

За кордоном лишалися Голіцінські—Лозенки, Скоропис, П. Канівець, у листопаді туди поїхав Ткаченко. Коли я поїхала до Львова, (у грудні 1903 року), застала там ще й Русова М. О. Цілком добре вже організовано було друк видань, що біля них ходили сумлінно й віддано Г-кі. Налагоджено було звязок і з Україною—тут вже спеціалізувалися Антонович і Канівець. І назрівали теж „принципові“ непогодження, намічалася лінія розколу того революційного колективу з досить неокресленим, нескристалізованим змістом, що звався Р. У. П. Весь час роботи Закордонного Комітету в ньому росли дебати, дискусії, непогодження в національному питанні. Катер. Лозенко завжди обстоювала федерацію, в той час як інші обмежувалися на автономії, а Петро Канівець—„марксівська совість партії“—уперто вимагав різкої соціал-демократичної лінії. Він писав тоді свою працю *Umwärtung aller Wärtter*“, де підносив потребу твердого марксівського ґрунту для Р. У. П. Назрівав той процес перетворення партії, що про нього була мова в одній з відозов Ц. К. р. 1904¹⁾, той „процес перетворення партії“, що привів до розколу з одного боку і з другого до скристалізування в ближчому майбутньому марксівських елементів в українську соціал-демократичну партію.

IV.

Застеляючи хмари небо віщують бурю, але буря все, як налетить, здається, несподівано. І вікна заціпається в останній мент—як грім гряне.

¹⁾ Автор її М. Ткаченко.

Хмари військових подій грізними обрії зробили, але бурхливі події 1905 року наче несподіваний грім вибухли серед передгрозової хвилевої тиші. Та глухі були ті, хто серед показної „тиші“ не бачив блискавиць, хто не вчував віддаленого, страшного грукоту, хто не розумів мови пострілів на фронті, мови поразок, мови револьверних пострілів в Ленінграді, (вбивство Плеве у лінії 1904 року) та мови протесту скутих уст багатьох мільйонів людей...

Так бурею впав, вітрами новими, грізними повів рік 1905-й.

Затишно, спокійно було нам за кордоном, за „пределами досягаемости“ поліцейського кулака. Вже переїхавши Броди, з'являлося почуття волі, недоторканности своєї особи,—так наче в повітрі по другий бік кордонного шлагбауму носилися „конституційні гарантії“; і це почуття росло та глибшало: паспортів в тебе ніде на помешканні не питають: пиши в „мельдунковій картці“ яке хоч прізвище. З цього широко користувалися емігранти часто-густо подаючи якийсь приbrane прізвище. М Ткаченко „замельдувався“ як Павло Романович, на це ім'я надходили нам листи з України.

Новинка і радість—чути вільно мову українську публічно на мітингах робітничих, на вічах студентських, на урочистих концертах та ювілеях... в стінах університету, на пошті.

Нестримане захоплення, від якого дух спирає в грудях приймати в друкарні, в найсправжнісінькій „буржуазній“ друкарні—газету з гаслом „Пролетарі всіх країн, єднайтеся“.

Невимовне почуття від вільного революційного слова, що його ніхто тобі не врізує, не забороняє... від вільного українського слова, за яке не тягнуть тебе до в'язниці... Це все зразу нас п'янило, надавало нам енергії й подвоювало сили.

Правда, дзенькала, цвенькала над усім цим польська мова, правда, вражало дуже, нудно-солодке „proszę pani“ та „padam do nog“, правда, в цій „свободній“ конституційній країні одгонило міщанством, філістерством... Але тут можна було вільно дихати, вільно, без утисків працювати, щоб утворити зброю для боротьби з тим самим всесвітнім самодоволенням міщанством.

Тут можна було на мітингах, серед величезного натовпу робітників говорити про шляхи до нового життя, можна було цілі виклади для робітників що до цього влаштувати. Можна було, розходячися із зборів, співати революційних пісень. Інколи бувало, правда, що наскакували на натовп кінні поліцаї, з твердою пропозицією—швидче розходитися й не порушувати тиші—це в разі сподіванки якихось більших заворушень. Але особливих ексцесів не траплялося. Частіше виникали ексцеси під час якихось суто українського характеру маніфестацій, студентських, січовиків то що. Тоді в жовтій пресі польській галасувалося про „гайдамаків“, що роблять бешкети поліції та погрожують громадському спокою.

Тут можна було, маючи цілу бібліотеку, цілий склад нелегальщини,—спокійно спати, не сподіваючись нічних гостей. Про поліцаїв та шпиків забуваєш цілком, звикаєш ходити без того неспокойного відчуття, що позад тебе щось плазує, що на тебе чигають, що стежать кожен крок твій. Правда, один час, місяців через шість, як ми осілися у Львові, почала непокоїти мене постать, що всюди, де-б я не вийшла, траплялася мені на очі. Чорнявий, смаглявий, безбарвний, але з колючими гострими очима цей чоловік виринав що дня передо мною—коло крамниці, коло молочарні, в садку (Єзуїтський город) де дитину водила, коло їдальні... Безперечно це був шпик, але він через кілька місяців зник з мого шляху й знов настав спокій. Очевидно ми всі і з усією своєю нелегальщиною та

революційністю не лякали—може тому, що нечисленні, може тому, що були ворогами російського царату, політичним ворогом якого була й Австрія.

В кожному разі жити й працювати було спокійно: дарма, що не що дня обідали, що жили в тісноті й великих нестатках. Ми жили гарячково, ковтали книги з історії революційного руху, знайомилися, з творами теоретиків його, одвідували дискусії, лекції¹⁾, писали, друкували й відсилали туди, до великої в'язниці народів, туди, до гнізда реакції й утисків, свої вогненні слова, звернені до робітників, до селян, слова, що мали творити нове життя, новий суспільний лад, а в першу чергу скинути старий, самодержавний, гнобительський устрій. Цей запальний, революційний настрій зустрічався з настроями читачів видань Р. У. П. і мав викликати пожежу.

У літку, коли наше емігранське гніздо виїхало на село (до Синевидська Вижнього—це було в другій половині літа 1904 р.), туди їздили крім товаришів галичан—Вітика, Ганкевича, ще інші гості, російські есдеки²⁾). Вони приїздили для різного роду переговорів, для об'єднаних виступів. З Р. У. П. вже рахувалися, як із силою (до того часу вже досить було видань і досить визначилася партія діяльністю своєю, особливо участю в аграрних рухах), і російські революціонери почували потребу в спільних шляхах. Як зараз пам'ятаю: я спинилася і прикипіла на місці (вийшла була з дитиною на руках на леваду), побачивши яких гостей нам приніс потяг: попереду йшов П. Л. Тучапський (я його вже раніш бачила—характерний вигляд російського революційного інтелігента; за ним якийсь дуже шиковний закордонний джентльмен: лаковані черевики блищать, на голові сяє шовковий казанок, весь він—немов малюнок з модного журналу. На руці приїзжий мав елегантне сіре пальто, шовковий парасоль і невеличкий жовтий саквояз. До того всього і сам був з лиця вродливий та дуже приємний.

— Тов. Михайлові!—рекомендував його Тучапський.

Вже багато років згодом я довідалася, що цей тов. Михайлов був С. М. Биск—киянин, видатний діяч есдеків на еміграції. Він із своєю численною родиною роками жив в Женеві.

Отже тепер він приїздив з дорученням від партії до закордонного комітету Р. У. П. Про що говорилося на нарадах з ним, я не чула (як непартійна я на нарадах такого характеру присутня не була); знаю тільки, що з боку Р. У. П. радо приймалося всі спроби есдеків що до зближення й порозуміння, що до спільної акції в боротьбі з царатом, і представники Р. У. П. (Лозенки) їздили на конгрес до Амстердаму, але там їх уповноважень, як від Української революційної партії не прийнято, бо, мовляв, Плеханов репрезентує Росію, а значить і Україну.

Що до дачного життя нашої колонії улітку 1904 року згадується такий факт, що добре характеризує покійного П. Канівця. Коло нас трапилась пожежа вночі. Почувалося, що може огонь перекинутися до нас. Газдиня—побожна духовна удова, лізе на дах, вкриває солому мокрим рядном, шепочучи молитви. Я накидаю якусь одежу, вивожу візок з дитиною на двір. Це—насамперед. Тоді біжу до хати, хапаю папери, засовую у візок партійне листування (на передодні надіслано пошту з Укра-

¹⁾ Пригадую собі курси, влаштовані влітку 1904 р. у Львові; викладали, проф. Мих. Грушевський, Іван Франко та інші.

²⁾ Приїздив теж і на довший час для принципових переговорів представник „Крестьянского Союза“ Віктор Мазуренко (Карась).

їни, що її завтра треба передати до колегії). Вбігає розхристаний П. Канівець, що трохи віддалік жив (він зажди такий спокійний, застібнутий на всі гудзики) і гукає: „Слухайте, у вас останні числа „Іскри“. Де вони? щоб не згоріли“.

На волі від поліцейського кулака, що всіх заганяв у підпілля—де диференціюватися та полемізувати не так то зручно,—з впливом часу почалися принципові розходження. Крім „Гасла“, „Селянина“, „Праці“ почала виходити „Правда“ (в кінці 1904, чи на початку 1905), на чолі якої стали Петро Канівець та Павло Тучапський. Коло них один час був Павло Крат, хтось ще, не пам'ятаю. „Правда“—це не був орган соціал-демократичної спілки,—Р.С.Д.Р.П.—на автономних засадах. Разом з тим, як ми наближаємо „ся“ до дієслова, ми маємо й самих себе наблизити до наших російських товаришів есдеків“. Ерупівські видання мали правопис близький до галицького і „ся“ відділялося від дієслова.

Це об'єднання провадилося, приїздили делегати від еседе; стали на такому принципі: вам—спільчанам село, нам, есдекам, місто. Але цього принципу не було додержано з боку есдеків, і спілку „як рівний з рівним“ було зламано.

Що-йно засновано було Спілку, почав виходить орган її „Наша Правда“. На улиці („Новий світ“, де жив Тучапський, містилася редакція „Правди“ у великій кімнаті переділеній перегородкою. За перегородкою жила родина Павла Тучапського, дружина Марія Сергієвна та маленька дочка Ніна. Марія Сергієвна теж брала участь в роботі, вона була секретарем „Правди“.

Здавалося, чого ще хотіти? Чого хотіти ще людям, що повтікали від в'язниць та Сибіру, людям підпілля: вільний друк, вільні збори, знаряддя для агітації та пропаганди своїх ідей, вища школа з викладами українською мовою, віча, маніфестації, книгозбірня всесвітньої революційної літератури, можливість принципової полеміки—роскіш багатобарвної думки людської. А минув рік, і люди не могли вже спокійно сидіти, спокійно працювати. Плив час і люди не задовольнялись тим, що перепроваджували мішками „Гасло“, „Селянин“, „Працю“, брошури, „Правду“, паки брошур на Україну до робітничих та селянських мас... „Люди почали марити: „а що, якби нам... якби й нам туди“...

І коли вдарив грім з захмареного неба, коли блискавиці розідрали чорні хмари, коли нарешті народнім масам увірвався терпець, коли в цілім світі луною відгукнулися ті постріли, що на площі коло царського палацу гримнули в груди народові,—наше емігранське гніздо нестримано заворушилося: „Починається, починається... і зривалося з уст те, що було остаточною мрією: „починається революція“. Насамперед горячкові відозви... участь в робітничих мітингах... статті що до нових етапів, нових перспектив. І враз єдина непоборна думка: туди, додому, на Україну... Тут не сила висидіти... Почалися „вилазки“ поодиноких товаришів: Канівець, Скоропис їздили, верталися...

В пресі щоденній не сходила зі шпальт нова тема, нова сенсаційна новина: Революція в Росії „Рор Нарон“ що-дня варіювалося в різних комбінаціях. Подавалися деталі його біографії, що-разу інші, описувалося його зовнішній вигляд: „натхненні очі, громовий голос, постать якогось героя, провідника мас. Проектувалося в цій польській пресі, що „Поп Гапон“ займе чи не місце царя, твердилося що вже руйнується царський трон, а там, хто знає, що ще буде. Ми стежили напружено, захоплено за пресою, особливо за газетами російськими, але постать Гапона довго з'являлася для нас загадковою. Одна товаришка з російських

есдековських кол якось рішуче висловилася: цей Гапон щось дуже підозрілий. Почекайте, тут виявиться якась непристойна авантура на кшталт зубатовщини“ „Авантура“ виплила, постає „попа Гапона“ висвітлено, але в кожному разі його ім'я не сходило зі шпальт газет.

Постріли, що вибухли біля зимового палацу—розбурхали наше одноманітне емігранське життя. Принади австрійських конституційних гарантій втратили свою силу. Тільки те, що робилося „там“, по той бік Збруча, тільки те розбурхане далеке життя було справжнє життя. Про нього ми, жадібно читали в російській та закордонній пресі, про нього розпитували кожного приїзжого... до нього таємничого, нового, яскравого неслися думки наші.

Після 9-го січня ми жили од газети до газети: здавалося, кожен новий день може принести щось рішуче, щось важливе, щось таке, що переверне все життя, те життя, яке ми так палко хотіли змінити.

В кінці лютого ст. ст. увійшов досить схвильований Петро Канівець (а людина він був спокійна, стримана) з газетою в руках:

— Діалектика історії себе виправдує. Дивіться, як закономірно йдуть події, Дивіться: війна й голод, голод і розрухи, розрухи і... і— „конституція“. Він прочитав текста „маніфесту на ймя Булигіна, де заповідалося виробити проекта „конституції“.

Дивіться, це вони на захист собі, думають цим стримати як поганенькою гаткою бурхливі хвили... Дарма! Не pomoже... Не pomoже! Але як тепер там дихається... Як там працюється.

Так: як там тепер дихати!.. Про те, щоб поїхати туди, як інші, нелегально, з черговим транспортом, ні я, ні Ткаченко не могли й думати: у нас тоді було вже двоє дітей, а з нами, закордоном, нікого з родичів, на кого-б залишити їх можна... Але П. Канівець—міг.

І він виїздив „туди“. Іздив (нелегально звичайно) з транспортом побував у Києві, в Петербурзі. Повернувся.—„робота в центрах виросла неймовірно. Попит на літературу. Найбільше попиту на есдеківську. І наша, українська, піде туди тільки есдеківська. Пороху занадто—досить іскри й вибухне. І в селах—може вибухнути, вже подекуди й вибухає. Так—діалектика історії себе виправдує. І новий господар, що йде перевернути світ, пролетаріят, має пильно триматися цієї діалектики. І вам, ерупціям, треба твердішу соціал-демократичну лінію...лінію на пролетаріят тримати... Він тоді вже був „спільчанин“. І він завжди намагався й Ткаченка, що він його дуже любив та цинив, перетягти працювати поруч себе: далі від „всеукраїнства“—ближче до пролетаріату.

Сам він завжди твердо тримав лінію на пролетаріят і в ніяких угодних спробах участі не брав. Він в часи підпілля, до 1917 р. твердо утримувався від різних компромісів, і після революції 1917 року, беручи участь в „Робітничій газеті“ гостро осуджував виступ М. Ткаченка з статтею „Волею і правом українського народу“, видрукованій в „Робітничій Газеті“. Жорстоко, як негідний вчинок, заплямував участь у. с. д. в запросинах німецького війська р. 1918. Він був „марксіська совість партії“.

Пливли тижні, такі неспокійні, такі напружені. Струмочкам попливли сніги з високого замку. І все частіше можна було бачити задумані постаті на шпилі замку—то емігранти, ховаючись один перед одним, втопивши очі в далекий шлях, що вився на Україну, пересиджували там годинами.

Надзвичайно урочисте було святкування 1 травня (ст. ст. 18 квітня) у Львові. Боротьба, кривава боротьба, що провадилася в російській тюрмі народів, знайшла палкий відгук у робітників львівських. Польські й українські соціалістичні газети докладно спинялися в цей день міжнарод-

нього робітничого свята на цьому кривавому етапі боротьби своїх російських товаришів, за волю, за право на життя. Ганкевич (Микола) Вітик і представники польської соціалістичної партії—прізвищ не пам'ятаю—палко промовляли, закликаючи до дальшої об'єднаної акції робітників по обидва боки кордону.

А у жовтні, в дощовому, похмурому жовтні на улицах Львова в передвечірньому тумані покотилися дивні слова: „Конституція в Росії“. Газетчики бігли по улиці Короля Людовика, на плацу Маріяцькому, на ул. Коперника та Сикстуській і неслося в повітрі нове, дивне: „Конституція в Росії“! Я спинила на розі Сикстуської хлопчика, купила газету. Од хвилювання не бачила нічого. Нарешті знайшла текст маніфесту, прочитала.

„І все це буде в нас, там у нас. Це все... Воля слова, зібрань, віри... Дух забивало. Я спинилася. Потім що сили полетіла додому. Застала своїх і когось з галичан, вже з газетою.

— Так, знаємо! Але що то буде, що то буде?! Тепер, лиш тепер—починається..

V.

В цей самий час, в ці самі грізні незабутні дні 18-20 жовтня у Києві, до якого тоді й думки й поривання наші неслися, крутилися вихорем блискавичні події.

Розповідає один „спільчанин“, студент, що приїхав 27 жовтня до Львова. „Це було так коротко, таким бурхливим темпом прокотилося, що мов на скажених хвилях неслося ми в ті дні, а разом так багато подій, немов на протязі цілого року вони відбувалися. У нас 17-го жовтня була остання масовка в кадетському гаю, остання перед цими подіями. Тоді, ми ще не знали про маніфест, про „конституцію“—само собою, бо „конституцію“ аж 20 було оголошено. Але такі якісь хвилювання на околицях... яксь такі загадкові фрази двірників—і почувалася потреба самозахисту. „Дивіться, стерегтися треба провокаційних вчинків, і взагалі стерегтися“. Один робітник розповів, що його жінка чула в чайній, як похвалювся якийсь здоровенний парубок, що тепер,—начальство каже,—можна здорово погулять: бити благородних, в котрих подлинней волосся, і в очках, і само собою—„жидів“.

„Я спав довго 18 жовтня, бо пізно ліг, дуже стомлений від роботи останніми днями. Потім, як завжди, писав (перекладаю німецьку брошуру), читав, щоб привести себе до рівноваги—цілковито і вже надвечір пішов до секретаря „Спілки“. Не застав його, не застав і еруптивів, до яких завернув щоб довідатися новин. Повертався додому й на розі Жиланської чую розмову: „Так это вони думают царя-батюшку по шапке, а самим сісти на його место: Жиди бусурманські!“

— „Ето всьо Вітиха, жонка міністра Вітта, которий мониполі завів. Вона, Вітиха—жидовка.

— Бити їх! Усіх!—і Вітиху і наших всіх тутешніх...

— Ну, Вітиху не допнеш. А своїх—безприменно... в плепорцію!“

Знервований я дома знов засів за роботу, до втоми посидів і заснув. На завтра 18-го мали бути збори знов в Шулявському районі. Я мав виступати.

18 рано, коло восьмої прибігає секретар Шулявської районної об'єднаної організації: „чули? чули? Сьогодні, зараз всі йдемо на вулицю, бо „конституція“. Зборів наших не буде! Збори завтра!

— Конституція... Я сів на ліжку і вмить одягнувся.—Ходім!

„Знайшлися прапори, знайшлися плакати. Кількатисячна юрба мов хвилі безупинні. Як проходили по Хрещатику, на зустріч велика юрба й

царський портрет. Щось говорили з балкону, махали руками. Щось кричали з одної юрби, з другої. І раптом заблищали стрункими рядами вістря багнетів на рушницях. Хвилювалося людське море, всі ми були в якомусь захваті, і раптом—постріли—звідкі? На мент наче вмерло все. І враз йойкнуло, заголосило, рушило далі. Куди? Куди було можна. Куди несло тебе! Опам'ятався я на Фундуклеївській, розхристаний, без шапки. Всі бігли. Лунали крики „сйй жидів, бий їх“. І ще якийсь страшний гомін, тріск. Наче щось важке шпурнуло на брук і об камні воно розбилосся.

Добіг до Володимирської. Тут процесія—національні прапори й царський портрет. Крики: „бий їх!“—„Та це не євреї, це видать, православні“.—„А, православні! А де хрест? Хрест єсть?“—„А, нема хреста? цілуй ікону, потрет!“—„А, он той утекаєт! Бий їх! хоч не жиди, дак студенти, всьо одно бий“...

Багато ще розповідав приїзжий: про процесії робітників та революційної інтелігенції з Шліхтером на чолі, про мітинги в університеті й на улицах... про той шквал, що налетів й понісся вулицями, руйнуючи єврейські оселі й майно, та про злочинну байдужість влади до погромів.

В суворій задумі, похмурі —слухали ми. Це тільки початок... це—початок... Чорні сили намагатимуться одібрати кожен здобуток революції.

— А ще я не сказав вам про страйк на залізницях 14 жовтня...

— Ні, не казали! Кажіть, кажіть...

— Та й загальний страйк у Києві мав бути. Окремі спроби були, але не дуже зорганізовані. А от залізничники—молодці. Люди організовані, спаяні.

І знов ми слухали, захоплені, задумані. Вставали перед нами малянки—етапи боротьби, успіхи й поразки. Вислухаємо та й довго-довго мовчимо. Що сказати? Грізний, відповідальний мент... Борються і гинуть люди, а ми тут...

Через кілька день на тому місці, де сидів приїзжий товариш і розповідав, сидить Роза, сусідчина племінниця (щ) приїхала з Києва) і хитає головою.

„Конституція“... Еге-ж, там було написано „конституція“, але вийшов усе-таки погром. І чому це одно в нас пишеться, друге говориться, третє робиться?! І що робити там, тим, кого вічно переслідують, вічно женуть? Що робити нам, євреям?

І Роза підвела свої скорботні очі, а в них тремтіло питання: „за що?“

„Ми собі спокійно сиділи дома, і раптом—якийсь гомін, гул. Ми до вікна—люди біжать, ховаються в дім, у двір, а далі біжать інші з палицями, з колами, і теж у дім, у двір. Гуркіт—і в наші двері вдерлося троє. Ми всі встали, завмерли й наче чекаємо. Вони по хаті, до комоду: „Золото, срібло! Давай!“ Оден до самовару, батька штовхнули, вдарили брата. Все, що було цінного,—забрали, подушки, перини порізали ножом, пішли далі. Ми сиділи як прибиті. Я нарешті вискочила у сїни, хотіла піти до тітки Хаї, поверхом вище: аж чую там несамошитий лемент, од сусідів теж жахливий крик, діти верещать—мені стало моторошно, і я повернулася назад, зачинилась у спальні і плакала-плакала. Увечері я довідалася, що тітку Хаю поранено, дітей покалічено. А коли я на третій день вийшла з дому й побачила вулицю, нашу тиху вулицю таку, наче після пожежі—валялися уламки меблів, збіжжя, шмаття одягу, пір'я, пух; блукали і шукали чогось жіночі постаті, сплялися й гірко плакали. Вони шукали те, чого вже не найдуть, і я не могла більше на те дивитися, там бути, і я плакала. Прийшла додому та все плачу, хочу швидче вмерти. Моя мама—вона така стала чорна за ці дні, така страшна,—каже мені: дядя Соломон з , родиною їде до Львова... хочеш їхати? Я— наче воскресла.

Авжеж, поїду. Там—заграниця, там може люди живуть, а тут звірі. А мої мама, тато...

Дівча захвилювалося.

— Тільки чом же зветься „конституція“, коли це просто погроми?! Сльози заслали великі скорбні очі Рози.

Він був наполовину сивий, ще молодий чоловік, цей новий знайомець, що прийшов із запискою від Б. Ярошевського ¹⁾. В записці говорилося, що подавець цього, вчитель гімназіяльний Н... із Житомира, потребує звязків у Львові, маючи намір цілком віддатися революційній діяльності. Людина він певна.

„Що ви так дивитесь на мене?—питає мене. Що я сивий? Це я недавно. Це вже за „конституції“.“

І він розповів про криваві дні в Житомирі.

З-під сивого волосся очі блищали якось загадково. Обурення й жах у кожній рисі шляхетного обличчя.

— Ви Блинова знаєте? Миколу?

— Знаємо. Одночасно у в'язниці лук'янівській були,—кажу.

— Я в одній з ним камері жив,—озвався Ткаченко.

— Ну от... його... ви розумієте, його розірвала юрба... люди розірвали, коли він натхненну промову говорив про волю,—розірвали на моїх очах...

Він схопився, стиснув голову й заходив по кімнаті.

— Хтось крикнув—„бий жидів“. Бий його! Бий отого патлатого, чорнявого! Микола дійсно був і патлатий і чорнявий, але не жид. Ну, але це все одно! жид чи ні; важливо те, що його вбито...

Він спинився схвильований біля вікна.

— Там я не міг більше лишатися. Попробую тут. Проте мабуть усюди люди звірі.

І він закрив лице руками.

Він трохи перебув у нас, потім знайшов собі кімнату і жив якось чудно: блукав містом, пересиджував у читальні, читав усі газети російські. Цілими годинами сидів на Високім замку. Потім раптом каже: „Іду назад, додому“.

Іхав Кавун, їхали Лозенки-Голцінські. Там уже були Муха й Деде...

Всі вони вже там... Усі наші...

Кажу всюди тут „наші“, „ми“ і т. п.—хоч я офіційно й не була партійна. Це не тому, що ніби пнусь—„і ми пахалі“.—Ні! Роблю це тому, що хоч офіційно не партійна—я духово жила життям партії, я й фізично брала участь в роботі. І коли згодом, маючи на своїх руках двох дітей (служниця я не брала, бо вважала, що коли-ти соціалістка, то не можеш потерпіти, щоб на тебе робила наймичка), я цілком не брала участі в житті партії, то мимо того почувала себе звязаною з нею духово, правда, очевидно, в значній мірі через чоловіка свого. Зо мною трапилася звичайна історія, що буває з жінками. Рветься дівчина на сцену, починає працювати, вчитися в артистичному колі і раптом вийде за артиста. Тут діти, і артистка вмерла; народилася жінка й мати... Піде до науки на медицину; рік, другий учиться, далі за студента-медика вийде та вже не „жінка-лікарка“ виходить, а жінка лікаря. От і мені судилося—кинувшись до революції, до боротьби, несподівано опинитися жінкою революціонера, коло локиски, що не боротьби, вимагає а затишку й спокою.

Отже усі наші вже дома.

¹⁾ Б. Ярошевський (наш приятель), колись член У. С. П. громадський діяч і публіцист, людина глибокої душі й делікатної вдачі; помер на сухоти р. 1915.

А ми сидимо, варимо кашку дітям та все чекаємо, чекаємо того чарівного килима, що понесе нас на Україну, — паспорту.

VI

І вже коли сніги вкрили шляхи на Україну, тоді лише ми могли зібратися додому. Довелося дуже довго чекати офіційного потвердження амністії від міністерства внутр. справ, щоб мати змогу переїхати через кордон. Інші товариші верталися нелегальним шляхом. Але нам з дітьми та пакунками це було неможливо. І довго-довго ми попоходили на вул. Крашевського (де був Консулат), поки отримали документа. Ще був клопіт з малим сином. Ми його не христили і ніде в документах не мали записаного. Не христили демонстративно, сподівались невдовзі революції й скасування христин. І багато клопоту довелося зазнати, аж нарешті записали його до мого документу на підставі лікарського свідчення.

Пам'ятаю оці останні події перед од'їздом: останній мітинг у робітничому домі, одвідини Крушельницьких (на адресу їх листи надсилалося для нашої емігранської колонії) М. Павлика, Франка, й кількох — російського консуля. Цей російський достойник, правда, довго не міркував і дав розпорядження до канцелярії швидко виправити нам документа, але — канцелярія не поспішала і все обіцяла „завтра“.

„Jazda!“ — пам'ятаю цей вигук кондуктора вагону, навіть голос його пам'ятаю, коли я сіла з документами, що в них було право на поворот до Росії. І я відчула, що справді ще „jazda“, „jazda“ туди, де належить жити і працювати. Нарешті вже „jazda“...

Старий, сивий, жовтий Павлик хворий сидів на ліжку. Коло нього на стільці шклянка з водою, чорнило й папір. Чоло високе в зморшках; з-під кострубатих брів суворий погляд. Я його інколи одвідувала. Цікавила, вабила душа, що так запально і так самотно шляхами життя мандувала.

— Ви їдете? Так їдьте. Ідьте на Україну свою та не забувайте й нашої. Робіть для України, та не забувайте й революції, взагалі того не забувайте, що заповів Драгоманів.

Він закашлявся і помовчав. Потім попрохав сестру, щоб книгу дала з полиці. Це було видання з нагоди його ювілею.

На жаль, на кордоні „конституційної“ держави, що мала вже в числі „свобод“ і волю друку, сконфісковано цю книгу.

Коли було не зайдеш до Франка, то завжди він у напруженій праці — чи то в редакції, чи дома. І він завжди наче в думках недоступних нам, завжди наче більш тих думок, планів, поривань, ніж має змогу виконати людина...

— Ну, як ся маєте? Швидко вже збудуєте соціалістичну українську республіку? Отсе нам подвійні труднощі: і соціалістичну, і українську.

Чи треба кому книжки, чи треба грошей — є книжка, знайдуться й гроші, Франко знайде засоби допомогти. Шукаеш роботи? — Здобуде десь він роботу — переклади, то-що.

Був уже досить підтоптаний, потребував догляду. А приходиш до нього до хати, — сам один в запорошений, неметений кімнаті, де на кожному місці — книги, а на столі, крім книжок, паперів, — пальто або сорочка. А то у великій кухні варить собі... витрачає час та сили.

Я не надокучала йому; хоч радісно було його бачити, відчувати його тепле відношення, хоч вабила до себе його духову постать, я не наважувалася вчашати на Чернецького 26, де в приміщенні Наукового. Товариства все за якоюсь роботою перебував двічі на день Ів. Франко.

Приходила лише, як віддавала замовлену мені роботу (переклад „Історії західньо-європ. літератури“ Стороженка) та якось занесла свій зшиток з першими літературними спробами,— щоб почути його думку про них. Пам'ятаю, я дуже схвильовано пішла в призначений день по свій зшиток. З кожним моїм ступінем до будинку Наукового Товариства мені мої писання, що залишила на перегляд Франкові, видавалися все менш вартими, блідшими. А біля самих дверей вже й зовсім соромно стало питатися за них. І коли я, перемигши хвилювання, увійшла до кімнати й не побачила Ів. Франка, то з полекшенням зітхнула—так страшно стало мені почути його присуд. Гнатюк подав мені зшиток і каже „отсе доктор для вас залишив“. Я похапцем взяла зшиток і мерщій вийшла. „Нічого навіть сказати не захотів, таке нікчемне моє писання“. Сіла знесилена в сквері, що проти будинку т-ва, і розгорнула зшиток. Диво! Самі чисті сторінки. А мого писання нема... Записані сторінки вирізано... Збентежена я довго сиділа й тискала зшиток. „Нащось вирізав“... Нащо? але турбувати Франка не наважилася. За кілька днів зустріла його:— Чому не приходили? А я чекав, не знав, як підписати ваші твори. Друкуємо у „Вістнику“. Поки-що підписав „Наталія Романович“, а не знаю, як скажете... В коректі можна змінити“.

— Хай так... хіба важливо, як підписано? І я довго, попросившись із Франком, не могла опам'ятатися. „Друкуємо“!

Цього разу, наприкінці грудня 1905 р. (ст. ст.), я не знайшла його на звичлому місці в приміщенні Товариства ім. Шевченка, а за вказівкою Гнатюка аж на другому поверсі, в конторі Літ. Вістника. Хтось був ще там у кімнаті, але рішуче не пам'ятаю, хто саме. Я бачила тільки Франка.

— Не згадуватиме нас лихом? — спитав, чарівно посміхаючись. Заздрю я вам—який перед вами широкий світ тепер! А в нас тут „Рутенія“ ..

— Приїздіть до нас, та швидче!

Ми довго говорили, прощалися. Дав мені кілька останніх книжок Л. Н. Вістника.

Після того я Івана Франка не бачила, не бачила його хворого, і в пам'яті моїй він лишився такий, яким бачила того січневого ранку року 1905: хоч і стомлений, перепрацьований, та ще енергійний і бадьорий—а тиха усмішка сяє в сірих ясных очах.

Тиждень укладаємося, спаковуємося. Гарячкова метушня—не сила вже більш тут сидіти. І ось нарешті ми вже на вокзалі, на „двірці“. Приятелі наші—галичани провожають нас, допомагають нам з пакунками та дітьми. Третій дзвінок. Рушаємо. Ось Високий замок; ось Підзамча. А ось уже місто—старе, давнє місто з вузькими, брудними вуличками, навколо причепуреного, європеїзованого центру, з готицькими гострими шпилями—далеко поза нами.

Via Броди, via Радзивилів, via Україна.

„Jazda!“.

VII

Біліли чисті, безмежні снігові простори, обабіч колії, коли ми під'їздили до Радзивилова.

Тут з нас коло двох годин „воду варили“: куди їдете? вертаєтесь як політичний емігрант? а чого? чим займатиметесь? та де проживатимите саме? детальна адреса? а де пробували досі? Так, так... до амністії, так, так... Двоє жандарів вертіли в руках „незвичайний паспорт. „Так, так, амністія, понятно“. З такими „дегальними“ паспортами мало хто й вер-

тався; се довга історія, щоб одержати його з департаменту поліції. Коли вийшла амністія за маніфестом 1905 року, то звичайно емігранти почали вертатися або користуючись для переїзду кордону паспортом когось із своїх закордонних прихильників, або просто „контрабандою“ переходячи кордон.

На місці вже приїзжі легалізувалися—і тільки ми, люди обтяжені дітьми та манатками, не мали змоги скористуватися першим або другим способом, та й поволи готувалися до від'їзду. Поки то ми підготувалися, поки зібралися; цілі два місяці минуло, поки надіслано нам було з Петербургу „паспорти“.

„Амністія... поняття“...—але як віддалилися жандарі з усіма нашими документами, то нема їх тай нема. Отже, здавалося нам,—или не все було ясно, і нам якось стало неспокойно.

Ці дві години, що пережили ми тут перед від'їздом—мов у пеклі. Після розмови з жандарями нас повели до огляду наших речей: самовар, чашки, тарілки, дитячі цятцки, сорочки, подушки, одежа це—все було розкидане і з різних схованок випадали книжки, а деякі з них зараз-же сконфісковано. Довелось замикати, одмикати, розв'язувати, складати, знов зав'язувати... Раптом від цього огляду, перетрушування, цупких пальців, що шпортаються в сорочках з надією знайти „крамолу“,—від цих підозрілих поглядів повіяло „рідним“...

„Рідне“ було і в хаотичній метушні служби, і в голосній лайці, і в усьому навіть невольному, чим одгонить кожне урядове-залюднене місце в межах „матушки Росії“.

Після такої метушні—чаю, чаю! Але така духота, така тіснота. Яюсь місце знайшлося... Ми з чоловіком по черзі пили чай—хтось із нас мусив тримати дитину на руках і за руку другу дитину, що змучена в духоті й за пізнім часом, хлипала: „істи, спати“. Але найбільший клопіт, але вже просто до розпуки неспокой—нема паспортів. Дзвінок до потягу; вже й другий. Наші очі вже не одриваються від дверей, за якими зникли жандарі.

„Мабуть мене затримують на кордоні“, каже чоловік.. От тільки важко буде самій з дітьми доїхати.

І ми почали обговорювати дальший план, якщо його заарештують зараз.

І враз двері відчинили, жандар підійшов з документами: „Получите. Подпишите вот тут только адрес, где останетесь. Все“.

Ледве сіли до вагону, розмістили речі - рушили. Як рушили, я аж тоді повірила, що вже вільно їдемо.

Діти послули. Я схилила голову на якийсь клунок, задрімала.

Тах-тах... тах-тах... тах-тах... потяг без перестанку тягне свою пісню руху, пісню льоту наперед. І ввижається, наче це якийсь велетенський птах, і мчить він у простори невідомі, але наче й такі близькі, такі знайомі.

Біліли чисті снігові простори обабіч колії—такі чисті, такі принадні здалеку, такі неосяжні. І поміж них—купи чорних грудок—хати. Це—українські села.

Блищав, сявав проти чистого, блакитного неба, всміхався високими білими мурами пишних будівель та золотими верхів'ями—сонцем опромінений Київ—ще в ланках морозу, ще в білих порохах снігу. Блищав, сявав і пишався—наче забув за жовтень, за страйки, за ті дні, коли люди схопились на смерть у жорсткій боротьбі. І тільки чорні фабричні комини стовпами диму, що валував ненастанно й застелював ясне небо, нагадували, що чорна безодня неправди й насильства таїться за цими

білими стінами пишних будівель, за золотими верхівлями храмів. І як потяг спинився, коло нас ураз загуло, загомоніло, і все навкруги здалося таким любим, таким рідним: і боярські молочниці зі своїми глечиками на коромислах та музичною мовою, і київські носії (не пакеери, як у Львові) і своїм жоргоном, і навіть величезні плескуваті незграбні, широкі як линець, форменні кашкети „начальства“.

І одразу коло нас радісні звуки вітання: мої батьки нас помітили і простягають руки, щоб узяти дітей.

Перші дні: шукання помешкання (батьки жили в одній маленькій кімнаті), влаштування, клопіт і крутанина. Коли вже ліжка дитячі знайшли собі притулок, і книжки стали на полиці—ми почали знайомитися з „конституційним“ Києвом.

Зібралася до редакції „Киевских Откликов“. Мала претензію до редактора М. П. Василенка: у 2 числі за січень видрукувано було моє оповідання „До мами“ в рос. перекладі; підзаголовок дано „з українського“, а внизу, в кінці підписано якесь невідоме прізвище (замість мого, як автора). Але все моє обурення принишло. У великій прийомній гарного помешкання редакції почувала: „Вам редактора Василенко? Он арестован“.

„Свобода слова и печати“—пригадала я малюнок із серії гумористичних карток.

І попростувала до редакції „Громадської Думки“ і „Нової Громади“—передати редакторові рукопис оповідання.

— Редактора Єфремова нема. Його заарештовано...

Я пішла додому в думках про дивовижне розуміння волі друку в конституційній державі. Дома знайшла картку „свобода печати“ з серії гумористичних карток; ще раз роздивилася: влучно намальовано; дійсно перелицьована конституція.

Зустріла знайомих ескеків: довідалася, що багато знайомих заарештовано. Частину за участь у залізничному страйкові, інших узагалі за жовтневі дні. Так наче град упав на зелені руна і зелене життя в пустку повернув.

Було оголошено конституцію, і буде Дума. А оце, тепер а тимчасом военний стан, арешти, труси... погроми не наявні, не видні, не удень, не на вулицях, як у жовтні—але потайні, нічні. Якийсь жах ходить уночі попід віконням і вихоплює жертви—за листи з-за кордону, за брошурки, за думки в голові, за наміри проти державного ладу.

Жили в той час у глибині подвір'я, буд. ч. 34 на Б.-Кудрявській ул.; тут серед купи недокінчених будівель знаходили собі притулок для ночівки безпритульні. І от ночами, як блукали ці тіні попід віконням, усе здавалося, що ідуть, йдуть озброєні заарештувати. Такий настав час, таке творилося навкруги, така вакханалія трусів, арештів, репресій щодо преси й до книжок, і ніколи не було певности в цій „конституційній“ державі, що ось сьогодні вночі не прийдуть, не перетрусять усього, що в хаті, не позабирають усіх брошур політичного характеру, виданих „за дозволом цензури“, не накинуться на значну кількість українських книжок, як на крамольну здобич, та й ще тебе на додаток захоплять.

Навколо кипіло й клекотіло. Розбурхана думка людська високо ширяла, шукаючи, на що-б спертися в своїх велетенських замірах. Люде почали вчитися почувати себе громадянами, почали привчатися до колективного життя, до колективної організації свого життя. Звільнивши спутані доти крила, ожило й полетіло українське слово.

Стільки намічалася шляхів, стільки накидалося виорати! Але це все лише можливе було за охороною конституційних гарантій. А ці гарантії

придавав своїм важким чоботом усеросійський Помпадур, і топтали своїм чоботом усі з револьвером та з поліцейським жовтим шнурком на шії. І топтали так, що нарешті холонула звільнена було думка, завмирили слова на устах; на уста полягла „печать мовчання“ і доводилося знов у „підпілля“ й т. п. І росли лави „підпілля“, і зміцнялася воля пригноблених до боротьби, до перемоги. Тільки треба було оглядатися, підраховувати втрати, і простудіювати науку з пережитого.

Починалася весна, весна 1906-та; сніги вже станули, задзюркотіли звільнені струмочки. Сонце всміхалося що-дня, всміхалося й земля зеленіючи. Здавалося—цвісти починає Україна й вітає нас, так довго одірваних од неї.

Я сиділа біля дверей хати й стежила, як бавляться проти сонця мої діти. І задумалась. Раптом на стежці виросла незнайома жіноча постать й прясто до мене.—Ви Н. Д.?—Я.—Ось вам лист, із Женеви,—тихо додала, оглядаючись.

— З Женеви, од Катрі?—я схопилася з місця, схвильована.

— Еге, од Катрі.—Помовчала, зітхнула, подивилась на дітей.—Тільки погана її справа, вмирає на сухоти... А рветься сюди.

Дійсно, в листі писала Катя: „Чекаю й не дочекаюся, коли вже буду там, із вами, коли побачу рідних моїх подолан та слободжан, та продовжу з ними роботу. Як я заздрю тобі, дорога, що ти там, у центрі боротьби. Звичайно, ти не марнуєш часу, звичайно, провадиш революційну роботу. Сміло йди й твори життя: це єдине, що на потребу людині. А що до дітей (цікаво, між иншим, яка з тебе мама, подивилася-б я!), та не бійся, впадеш ти в нерівній борні, то дітей доглянуть товариші. Всі за одного й один за всіх. Цілую, пиши, хочу приїхати, до побачення“.

„До побачення!“ Але я Катрі не побачила. Не побачила й вона своєї батьківщини, своїх товаришів. Вона через два місяці померла, віддавши своє молоде життя справі революції. Я довго не могла звикнутися з думкою, що її нема. Останніми часами шляхи наші розійшлися: давно, дуже давно ми не бачились. Але якось радісно було згадувати, що є на світі така світла людина; такий непохитний, міцний борець, як моя давня і перша товаришка Катря.

— Так,—казала я, глянувши на гостю.—Справа її, кажете, погана? А скільки віри у неї, скільки волі до життя!

— Вона не виживе й двох місяців.

Я зітхнула.

Заплакала дитина у візку. Я механічно підвелася, заспокоїла дитину. Мовчали.

Над вечір схиялося сонце. Кидало ще тепле проміння, але згасали вже верхів'я дерев.

— Ну, до побачення!

Гостя міцно стиснула мені руку, усміхнулася дітям, пішла.

Я ще довго сиділа й думала. Рідний, дорогий образ її, що вже наче по тім боці життя, вставав мов живий. Упірнула в спомини.

— Мамо... сонце сховалося.

Сховалося сонце, сховалися сонцем боротьби опромінені дні юности, і тільки лишилось „мамо“...

— „Мамо“... Це вертає нас и життя.

Я покотила візок у кімнату, мала дочка бігла перед мене, щось шебечучи до брата.

„Мама“...

Так я й залишалася „мама“. В гущу боротьби я не пішла. Дітей не залишила. Катрина заповідь не виповнилася.

„Мама“—це перемогло. І коли часом робила різні кроки до громадської діяльності, то завжди озираючись на колиску. Коло „колиски“ то вже не в юрбі, не на вулиці. Коло колиски то вже далеко від маси людей, вже не розмовишся з ними, не почнеш промови, доповіді, взагалі агітації. І я почала писати. Може слово моє, кинуте на папір, долетить воно до тих, від кого я одірвана... Коло „колиски“ кажу не в буквальному значінню. Звичайно, жінка не все життя сидить коло колиски, це буває лише коли дитина маленька. Але коло „колиски“ в розумінні коло дитини (чи дитині тій рік, чи 10 років, та й більш), всі турботи її, все її почуття. І збутися цього, що зв'язує весь хід життя твого, звільнитися від пут материнства, жінка не в силі, аж поки не настане справжній соціалістичний лад, де громада перейме на себе турботу за дітей...

Буяла весна 1906 р. Буяло літо. Земля цвіла й веселилась. Це—в житті природи. А в житті людському, в житті нашому щось почало скидатися на осінь. 1905 й. такий гомінкий. такий бурхливий, сповнений боротьби духу людського, безповоротно минув. Починалися будні російського „парламентарського життя“ на тлі бюрократичного самочинства сатрапів. Залишилися, правда, заховані в хмарах, блискавиці, що підтримували вогонь у душах людських, залишилася захована в душах людських віра в нові грози, котрих вибух переверне світ, в нове сонце, що „осквернену землю спалить“, в нові зорі, що засяють над оновленою землею.
